

אחרי מאה שנה: בהג'ת ותמימי בעברית

אלי אושרוב

הקטע המובא כאן בתרגומו היפה של עדו כהן (ועריכת התרגום של צאלח עלי סואעד וג'ווארה בדר), המתאר את הקולוניה (מסתעמרה) פתח תקווה בקיץ 1916, הוא פרק מתוך הספר וילאית ביירות (פרובינציית ביירות), שיראה אור בשנה הבאה במסגרת מפעל התרגום "מכתוב" מבית מכון ון ליר.¹ הוצאתו לאור בעברית של וילאית ביירות, שהתפרסם במקור בתורכית עוסמאנית ובערבית ב־1917 וב־1918, היא הזדמנות לספר עליו בקצרה ולהתייחס להתקבלותו בהיסטוריוגרפיה העברית ובמיוחד לפוטנציאל המחקרי הגלום בו.

פרובינציית ביירות העוסמאנית השתרעה על חוף הים התיכון, פחות או יותר על האזורים שלבנון וישראל שוכנות בהם כיום. פתח תקווה שכנה בגבולה הדרומי, במזרח גבלה בנהר הירדן ובצפון הגיעה מעבר לעיר אל-לאד'קיה בסוריה. הפרובינציה היא נושאו של דו"ח שחיברו שני משכילים ערבים עוסמאנים צעירים, מוחמד בהג'ת (1890-1980) ורפיק אל-תמימי (1889-1957), לבקשתו של מושל הפרובינציה החדש והנמרץ עזמי ביי. בהג'ת יליד העיר חלב ותמימי משכם היו מחנכים צעירים ושניהם עברו מסלולים מקובלים בקרב האליטה הערבית עוסמאנית של זמנם: שניהם היו בנים למשפחות נכבדים מקומיות (אָעִיאן), הצטיינו בלימודיהם ורכשו השכלה גבוהה באסתנבול בתחומי המשפט ומדעי הרוח, ותמימי גם בילה שלוש שנים בסורבון בפריז. עם סיום לימודיהם הם ניהלו בתי ספר ממשלתיים בעיר ביירות, שהייתה מוקד מסחר ותרבות חשוב באותו זמן. עם מינויו של עזמי ביי למושל ב־1915 הוא ביקש שיוכן עבורו דו"ח על מצב המחוז שתחת פיקוחו ופנה אל השניים. בקיץ 1916 הם יצאו למסע מחקר בחלקה הדרומי של הפרובינציה. המסע נחשב להצלחה, ולראייה כשנה לאחר מכן התבקשו בהג'ת ותמימי לחבר דו"ח נוסף על החלק הצפוני. הדו"ח משלב רשמי מסע עם נתונים היסטוריים, דמוגרפיים, כלכליים ואחרים על המחוז, ובמיוחד על העדות הדתיות ועל הערים והכפרים שאכלסו אותו.²

- 1 שם הספר נכתב כאן כפי שיראה אור בעברית. התעתיק המדעי הוא וְלֵאֵית בִּירוּת.
- 2 אבי רובין, "המזרח דבר אחד והמערב דבר אחר?" מוחמד בהג'ת ורפיק אל-תמימי בולאית ביירות, ג'מאעה 7 (2001): 54-81; אבי רובין, "פלסטין בשנות המלחמה בעיני שני נוסעים עות'מאנים", זמנים 126 (2014): 16-27.

לא ידוע בוודאות מדוע פנה עזמי ביי אל בהג'ת ותמימי דווקא, אך נדמה שהדו"ח עצמו מסביר זאת היטב. כאשר מעיינים בשני הכרכים קשה שלא להשתאות מול שפע הנתונים, הידע והתובנות שהמחברים אורגים יחד בחריצות, בבהירות ובאלגנטיות, כך שהקריאה בהם מעניינת וקולחת גם יותר ממאה שנים לאחר צאתם לאור. הקטע הקצר המתאר את הקולוניה פתח תקווה הוא דוגמה מובהקת לאיכויות הללו: בהג'ת ותמימי פותחים בתיאור פואטי של הכניסה לקולוניה, שזורים בו ביקורת פוליטית הקשורה לחשש מפני השתלטות התנועה הציונית על הארץ, ועוברים לעסוק בשלל נושאים הקשורים לקולוניה עצמה, לצינונות וליהדות העולם. הקטע שבחרנו מתאר את ההיסטוריה של פתח תקווה, את התשתיות, את התכנון העירוני, את החלוקה המעמדית והאתנית בין התושבים ואת החינוך המקומי. הוא מתובל בתיאורים אתנוגרפיים חיים, למשל על סדר התפילה היהודי ועל סוגי הלבוש והמאכלים הנהוגים בקרב הקבוצות השונות בתוך הקהילה היהודית. המחברים הרחיבו עוד עם נתונים דמוגרפיים על האוכלוסייה היהודית בעולם ועל מצב השפה העברית, והוסיפו סקירה על תולדות הספרות היהודית מהתנ"ך, התלמוד, תקופת הגאונים, תור הזהב בספרד ועד ספרות ההשכלה היהודית ברוסיה ובגרמניה. הקטע מסתיים בדיון קצר במגמות בספרות העברית המודרנית, הכולל אזכור של משוררים כמו חיים נחמן ביאליק ונפתלי הרץ אימבר מחבר "התקווה", ושל מחברים כמו יעקב שטיינברג ויעקב רבינוביץ, ששמותיהם נשכחו בינתיים.

ההשתאות מהשפע הזה גוברת כאשר מתברר כי שני הנוסעים הצעירים נדדו בארץ בשמש הקופחת ברגל, ברכבת או בעגלות רתומות לסוסים. ברוב המקומות שעברו בהם לא היו חשמל או מים זורמים והם נתקלו באוכלוסייה מקומית מוכת מחלות ועוני עד כדי חרפת רעב, שנבעו מהמלחמה העולמית וממכת ארבה שנחתה על הארץ ב־1915. תנאי הכתיבה מעוררים שורה של שאלות: מתי אספו את כל הנתונים הללו וכיצד? האם כתבו את רשימותיהם במהלך מסעם או כאשר שבו לביירות? כיצד ערכו את הרשימות לאחר כתיבתן? איזו ספרות מחקרית עמדה לרשותם וכיצד הם הצליחו לאתר אותה ולברור מתוכה? מדוע לא ויתרו על דיון מפורט בנושא משני למטרות הדו"ח כמו תולדות הספרות היהודית על אף תנאי הכתיבה הקשים? החריצות האובססיבית כמעט של כותבי וילאית ביירות מרשימה חוקרים בני זמננו, שרבים מהנתונים הדרושים להם נמצאים במרחק חיפוש בגוגל. ההיקף והעומק של הדו"ח מעוררים עניין מסיבה נוספת: יחד עם דוגמאות נוספות על זו המוזכרת כאן, הדו"ח מעיד על על קיומה של אליטה עוסמאנית מודרנית שהייתה גם מקומית, כלומר ערבית. אליטה זו המתינה להזדמנות של מדינתה לפרוץ קדימה והכינה את התשתית לאתו רגע, שהיה צפוי להגיע לאחר המלחמה הגדולה.

האיכות של החיבור וחיבתו להבנה של ההיסטוריה המקומית לא נעלמו מעיניהם של חוקרים ולוילאית ביירות יש כבר היסטוריה קצרה של התקבלות במחקר הישראלי.

רובין, שערך את התרגום לעברית, מבקש לראות בחיבור צוהר לתודעה של האליטה הערבית-עוסמאנית בשלהי העידן העוסמאני, ושואל אם בין השורות של הדו"ח משתקפת זהות מקומית או לאומית. הוא מצביע על כך שוילאית ביירות מדגים את הזדהותה של האליטה הערבית עם האימפריה העוסמאנית, ועל כך שהמחברים העריכו כי המשך הרפורמות של המאה התשע עשרה באימפריה יהיה כרוך בשיתוף פעולה בינה ובין הקבוצות האתניות והדתיות השונות המרכיבות אותה ולא בהיפרדות מהן. רובין ואחרים מזכירים שהאזרחים העוסמאנים לא תפסו את התהליכים שהתרחשו בזמן המלחמה כעדות להתפוררותה הבלתי נמנעת של מדינתם.³

רובין התייחס במאמריו לביקור של בהג'ת ותמימי בקולוניה פתח תקווה, אך הוא לא היה הראשון לעשות זאת. גם יעקב יהושע – עיתונאי, חוקר ופובליציסט ואביו של הסופר א"ב יהושע – פרסם בשנת 1979 מאמר בכתב העת קתדרה, שעסק בביקור של בהג'ת ותמימי בקולוניה. כמו רובין, גם יהושע לפניו התעניין במבט החושש והמתפעל גם יחד של המחברים בפעילות ההתיישבותית. יהושע, בעצמו יהודי-עוסמאני יליד 1905, אפילו זכה לבקר בביתו של רפיק אל-תמימי ביפו ב-1942 ולשאל ממנו עותק של הדו"ח כדי לתרגם חלקים ממנו.⁴ גם אני החתום מעלה התייחסתי בעבודת הדוקטור שלי לביקור בפתח תקווה, וכעת הקטע העוסק בביקור זה מובא כאן במלואו בתרגום לעברית.

קל להבין מה מצאו חוקרים בני דורות שונים בביקור בפתח תקווה. במבט ממרחק הזמן מתגלה הביקור כהיפוכו של התיאור השכיח של המפגש הציוני-ערבי במאה השנים האחרונות. הפער בין התוכנית לבין מה שהתרחש בפועל הוא סוד המשכייה של רשימה זו ושל דומותיה. הקריאה בתיאורים מעניינת כמובן משום שהיא מציגה התפעלות של בני האליטה הערבית מההתיישבות הציונית, וגישה מנוגדת לעימות שהתחולל לאחר הצהרת בלפור ובמהלך תקופת המנדט. אך יש לשים לב שהיסוד הרטורי החשוב של הדיווח הוא האמביוולנטיות של הכותבים ולא דווקא ההתפעלות. מצד אחד ניכרת הערכתם להישגי המתישבים: הכותבים ביקשו ללמוד מהם ולהציג אותם לקוראים כדגם לרפורמה ולהתחדשות המקומית. מצד אחר ביטאו המחברים חרדה של ממש מפני ההשלכות של הפעילות הזו, וציינו שהם מרגישים זרים בפתח תקווה ומודאגים מפני דחיקתם של התושבים המקומיים עד כדי כך שתהו בקול רם: "האם אין זו ארצנו?"

3 רובין, "המזרח"; רובין, "פלסטין". עוד ביקורת ברוח זו: איריס אגמון, "כרוניקה של קץ ידוע מראש? המלחמה הגדולה וארגון הכלים של ההיסטוריונית", תיאוריה וביקורת 49 (חורף 2017): 246-235.

4 יעקב יהושע, "פתח תקוה בעיניהם של שני פקידי ממשלה בכירים בשלהי השלטון העות'מאני", קתדרה 10 (1979): 158-151.

אני מבקש לעסוק בביקור של בהג'ת ותמימי בפתח תקווה דרך נקודת המבט של הקולוניאליזם ההתיישבותי. בעשורים האחרונים התפתחה מסגרת פרשנית משפיעה, המסייעת להתבונן בחברות מתיישבים בנפרד מתופעת הקולוניאליזם או האימפריאליזם. בפעילותן הקולוניאלית ביקשו מדינות אירופיות לנצל משאבים של טריטוריות חדשות מעבר לים ממניעים כלכליים, ובדרך כלל הן שלחו לשם פקידים, קצינים או סוחרים שפעלו בארץ החדשה ושוב חזרה לארצותיהם. לעומת זאת בקולוניאליזם ההתיישבותי התיישבו מהגרים בטריטוריה ולבסוף כוננו בה סדר פוליטי חדש ונבדל גם מהאוכלוסייה הילידית וגם מהמטרופולין שממנו באו. הדוגמאות המובהקות מתייחסות בדרך כלל למתיישבים הלבנים שהגיעו לעולם החדש ויצרו את המדינות ארצות הברית של אמריקה, קנדה, ואוסטרליה. אך התופעה רבת פנים ומגוונת יותר והיא מסבירה גם את ההיסטוריה של דרום אפריקה ושל המתישבים באלג'יריה, את ההתיישבות בדרום אמריקה ועוד מקרים רבים לאורך תקופות היסטוריות ארוכות.⁵ אחד ממקרי הבוחן העיקריים שמעסיקים היום את החוקרים הוא כמובן זה של הציונות. המסגרת הפרשנית של קולוניאליזם ההתיישבותי מיטיבה להסביר את התהליכים שהמתיישבים היהודים היו מעורבים בהם: הם התיישבו בטריטוריה חדשה, ולבסוף כוננו בה סדר פוליטי נפרד גם מהחברה הילידית וגם מארצות מוצאם. אם כן, אפשר לפרש את המפגש של בהג'ת ותמימי עם מתיישבי פתח תקווה כמפגש בין ילידים למתיישבים, והפרשנות תורמת להבנת התרשמותם: המבקרים מבחינים כי הקולוניה מכוונת סדר פוליטי-תרבותי-כלכלי נבדל מזה של האוכלוסייה המקומית, היא דוחקת את רגלי האוכלוסייה הילידית ומתברר שהיא מנותקת מכל מטרופולין חיצוני מבחינה פוליטית.

חוקרות וחוקרים שונים הצביעו על כך שלמסגרת פרשנית זו יש גם נקודות עיוורון כאשר היא משמשת לניתוח המפגש הציוני-ערבי.⁶ אחד החסרונות המרכזיים שלה הוא

5 המחקרים המרכזיים על קולוניאליזם ההתיישבותי הם Lorenzo Veracini and Edward Cavanagh, eds., *The Routledge Handbook of the History of Settler Colonialism* (London and New York: Routledge, 2017); Lorenzo Veracini, *Settler Colonialism: A Theoretical Overview* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010); Patrick Wolfe, *Settler Colonialism and the Transformation of Anthropology: The Politics and Poetics of an Ethnographic Event* (London and New York: Cassell, 1999); Susan Pedersen and Caroline Elkins, eds., *Settler Colonialism in the Twentieth Century: Projects, Practices, Legacies* (London and New York: Routledge, 2005)

6 לשלוש ביקורות מבריקות כאלה ראו Areej Sabbagh-Khoury, "Tracing Settler Colonialism: A Genealogy of a Paradigm in the Sociology of Knowledge Production in Israel," *Politics & Society* 50, no. 1 (2022): 44-83; Hagar Kotef and Yuval Evri, "When Does a Native Become a Settler? (With Apologies to Zreik

נטייתה להתעלם מנקודת המבט הילידית או הפלסטינית, וגם עניין זה מודגם היטב בדו"ח של בהג'ת ותמימי. במחקר שלי טענתי שאחד המאפיינים החשובים המבדילים את המפגש הציוני-ערבי ממקרים אחרים של קולוניאליזם התיישבותי, הוא ההקשר שבו הוא יצא לפועל, כלומר המודרניות של החברה הילידית. ההתיישבות הציונית התרחשה מאוחר יחסית, ובקרב חברה ילידית שהאליטה שלה הייתה מודרנית: "העולם החדש" שהתנועה הציונית ביקשה להתיישב בו כבר היה מדינה מודרנית במידה רבה שהיו בה זכויות אזרח, פרלמנט, מערכת חינוך מודרנית, עיתונות ועוד סממני קדמה שכאלה.⁷ אף על פי שקשה למדוד מודרניות, המחברים עצמם – בוגרי אוניברסיטאות באסתנבול ובפריז – היו במובנים מסוימים מודרניים יותר מהמתיישבים שפגשו. הביקור בקולוניה למשל מציג תמונת תשליל של יחסי הכוח השגורים בין יליד למתיישב משום שהילידים הם העורכים תצפית אנתרופולוגית על המתיישבים.

האליטה הילידית לא תפסה אפוא את ההתיישבות היהודית כתופעה החורגת לגמרי מהסדר הפוליטי-חברתי-תרבותי המקומי. כאשר בוחנים את המרחב העוסמאני יש לזכור כי פעלו בו קבוצות מהגרים-מתיישבים שונות, למשל גרמנים-טמפלרים, אמריקנים, יוונים, איטלקים ואחרים; יהודים היגרו למרחב העוסמאני בעידוד השלטונות לאורך מאות שנים, ובמיוחד מאז גירוש ספרד.⁸ הפתרון לבעיה ההתיישבותית מנקודת מבט ילידית היה השתלבות של המתיישבים בסדר המקומי. באחד הקטעים בהג'ת ותמימי מדווחים, ספק מפקחים מטעם המושל, כי בקולוניה אי אפשר להבחין כי הגיע העשרה ביולי – יום חידוש החוקה – מפני שהתושבים לא תלו את דגלי המדינה. זוהי ביקורת על נאמנותם של המתיישבים למדינה, אך בין השורות אפשר להבחין כי המחברים ציפו מתושבי פתח תקווה להיות אזרחים נאמנים.⁹

הביקור בפתח תקווה לא היה, כמובן, תופעה מבודדת. כאשר מרחיבים את היריעה קל להבחין כי השיח הילידי החיובי על ההתיישבות היהודית, ועל הציונות בכלל, רווח בשלהי התקופה העוסמאנית ואפילו בראשית תקופת המנדט. מוסדות ואינטלקטואלים

and Mamdani),” *Constellations* 29, no.1 (2022): 3-18; Rachel Busbridge, “Israel-Palestine and the Settler Colonial ‘Turn’: From Interpretation to Decolonization,”

Theory, Culture & Society 35, no. 1 (2018): 91-115

7 אלי אושרוב, “בעיית פלסטין, השאלה היהודית ופתרונות פוליטיים נשכחים: נקודת המבט הערבית, 1908-1948” (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, 2021); אלי אושרוב, “האם היתה דו-לאומיות ערבית? לקראת היסטוריה של דו-לאומיות מצידה ‘האחר’”, *ישראל* 27-28 (2021): 165-186.

8 Halil İnalcık, “Foundations of Ottoman-Jewish Cooperation,” in *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth through the Twentieth Century*, ed. Avigdor

Levy (Syracuse: Syracuse University Press, 2002), 3-14

9 לדיון ביחסם של בהג'ת ותמימי ליום זה ראו רובין, “המזרח”, 77.

שונים, מהעיתון פלסטין, ההיסטוריון ג'רג'י זידאן ועד הרפורמיסט המוסלמי רשיד רצא, ביטאו בשלב כלשהו הערכה להישגי הציונות וקראו לקהל קוראיהם המקומי לחקות את המתיישבים. הם הביעו גם חשש מהשלכותיה הפוליטיות של ההתיישבות היהודית, אך הניחו כי בנפרד מהסכנה הפוליטית מדובר בפעילות לגיטימית, העשויה לתרום לכלכלה ולתרבות המקומית, וכי על המתיישבים להשתלב בסופו של דבר בסדר הפוליטי המקומי.¹⁰

ההנחה הילידית כי הפעילות ההתיישבותית תוכל להשתלב בסביבה המקומית בדרך כלשהי, אולי אפילו להיבלע בתוכה ממש, מייצגת היטב את הייחודיות של המפגש הציוני-ערבי בתוך הפרדיגמה הקולוניאלית התיישבותית. אמנם כאשר קוראים את בהג'ת ותמימי ההנחה כי קבוצת מתיישבים קטנה של יהודים תשתלב לבסוף בתוך אימפריה רחבת ידיים, המונה מיליוני אזרחים, נראית כמעט מובנת מאליה. אלא שהדברים אינם נתפסים כך ממרחק הזמן. ההיסטוריוגרפיה הציונית שנכתבה לאחר 1948 נטתה לתאר את המאבק בין יהודים לערבים כמאבק טוטאלי שבו למתיישבים היהודים אין מקום כלל תחת ריבונות ערבית עצמאית. אף שהמפגש של בהג'ת ותמימי עם המתיישבים היהודים התרחש לפני תקופת המנדט, וכשלושים שנה לפני המלחמה, דפוס היחסים בין ילידים למתיישבים שנגלה בין שורותיו מיטיב לייצג את התפיסה הערבית המקובלת, לכל הפחות במחצית הראשונה של המאה העשרים. הפתרון הערבי הרווח לבעיית ההתיישבות היהודית היה קליטה, אזרוח והיטמעות של המתיישבים, לא גירוש וערעור על מעמדם האזרחי.

וילאית ביירות הוא חלק ממדף קטן של תרגומי חיבורים משלהי התקופה העוסמאנית לעברית, ביניהם **שנת הארבה** – יומנו של אחסאן אל-תורג'מאן, חייל פלסטיני בצבא העוסמאני – שתורגם גם הוא בסדרת "מכתוב", וקטעים מיומנו של המחנך הפלסטיני ח'ליל אל-סכאכני שתורגמו לעברית.¹¹ החיבורים האלה מספקים שפע של מידע על

10 ראו למשל את הדיווח של זידאן על ביקורו בפלסטין ב-1913: ג'רג'י זידאן, **אל־רחלאת אל־ת'לאת**: אל־אסתאנה-אורובא-פלסטין (ביירות: אל-מרכז אל-ערבי לל-אבחאת' ודראסת אל-סיאסאת, 2017); רצא התבטא בחיוב כלפי התנועה הציונית באופן עקבי למדי, אם כי שינה את עמדתו בהתאם לנסיבות הפוליטיות. ראו מחמוד יזבק, "בצל האימפריה: תגובות פלסטיניות לתנועה הציונית", בתוך **הציונות והאימפריות, 1882-1914**, ערך יהודה שנהב (תל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2015), 193; Emanuel Beška, *From Ambivalence to Hostility: The Arabic Newspaper Filastin and Zionism, 1911-1914* (Bratislava: Slovak Academic Press, 2016); Neville J. Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I* (Berkeley: University of California Press, 1976), 45-47, 153-154, 188, 214

11 גרעון שילה, תרגם וערך, **כזה אני רבותי: מיומנו של ח'ליל אל-סכאכני** (מבשרת ציון: צבעונים, 2007); סלים תמארי, ערך, **שנת הארבה: יומנו של החייל אחסאן אל-תורג'מאן, פלסטיני בצבא העות'מאני, 1915-1916**, תרגם עדו כהן (ירושלים: מכון ון ליר ועולם חדש, 2018).

התקופה ופותרים צוהר לאורח החיים, לתקוות ולחששות של האליטה הילידית שכתבה אותן. אפשר לקוות שהתרגום של החיבור העשיר והמהנה לקריאה של בהג'ת ותמימי ייכנס למחזור המחקר וההוראה של האקדמיה הישראלית, ושחוקרות וחוקרים יקראו בו, ילמדו אותו ויכללו אותו בסילבוסים העוסקים ביחסי יהודים וערכים ובהיסטוריה של הארץ בכלל.